

М.С. Мырзабеков^{1}, Р.С. Мырзабекова², Л.Т. Кожакеева³*

¹ *т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: moldahmet1964@gmail.com*

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

² *т.ғ.к., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com*

³ *т.ғ.д., профессор, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: kozhakeevalyazzat@qzpu.edu.kz*

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІНІҢ ШИКІЗАТЫН ИГЕРУГЕ НЕМІС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН КАПИТАЛЫН ТАРТУ ТАРИХЫ (XIX ғ.-XX ғ. басы)

Аңдатпа

Мақалада XIX ғ. мен XX ғ. басындағы шетелдік өнеркәсіп пен банк капиталының қазақ жерінің табиғи шикізат байлығын игеруге қатысу жолдары мен ерекшелігі баяндалады. Авторлар, XIX-XX ғасырларда экономикалық, қаржы, сауда және технологиялық орталық саналған Англия, Германия сияқты еуропалық мемлекеттердің қазақ жерінің байлығын игеруге салған капиталының салыстырмалы талдауын береді. Шетелдік мемлекеттердің өзара бәсекелестігі мен олардың күшті немесе әлсіз позицияларды иелеу себептеріне баға беріледі.

XIX ғасырдағы Ресей экономикалық және технологиялық дамуы жағынан арта қалғандықтан, батыс елдерінің капитал шығару нысанына айналды. Патшалық Ресейдің бодандығына түскен қазақ жерінің табиғи шикізат көздерін өз күшімен игере алмаған Ресей, бұл аймақты шетел капиталы арқылы игеруге тырысты.

Ресейдің индустриалдық даму әлеуеті төмен болғандықтан, орыс кәсіпкерлері қазақ жерінің пайдалы қазбаларын игеру мақсатында XIX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап тау-кен және өнеркәсіп кәсіпорындарын шетелдік капиталдың қатысуымен құрды. Ресей, қазақ жерінің тау-кен, мұнай-көздері байлығын шетел іскерлеріне концессияға немесе арзан бағаға сата бастады. Қазақ жерін орыс империясының шаруашылық-экономикалық аймағының бір бөлігіне айналдырды.

Кілт сөздер: Ресей империясы, капитал, табиғи байлық, өнеркәсіп, тау-кен өнеркәсібі, неміс капиталы, ағылшын капиталы, бірлескен кәсіпорындар.

Мырзабеков М.С. ^{1}, Мырзабекова Р.С. ², Кожакеева Л.Т. ³*

¹ *к.и.н., ассоциированный профессор, Казахский Национальный Женский Педагогический университет
г. Алматы, Казахстан, E-mail: moldahmet1964@gmail.com*

Казахский Национальный Педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

² *к.и.н., профессор, Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, E-mail: myrzabekovaryskeldy@gmail.com*

³ *д.и.н., профессор, Казахский Национальный Женский Педагогический университет
г. Алматы, Казахстан, E-mail: kozhakeevalyazzat@qzpu.edu.kz*

ИСТОРИЯ ПРИВЛЕЧЕНИЯ НЕМЕЦКОГО И АНГЛИЙСКОГО КАПИТАЛА ДЛЯ ОСВОЕНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ КАЗАХСКОЙ ЗЕМЛИ ЦАРСКОЙ РОССИЕЙ (XIX в.- нач. XX в.)

Аннотация

В статье раскрываются пути и особенности участия иностранного промышленного и банковского капитала в освоении природных богатств казахской земли в начале XIX в. и XX века. Авторы дают сравнительный анализ капиталов европейских государств, таких как Англия, Германия, считавшихся

экономическими, финансовыми, торговыми и технологическими центрами в XIX в. и XX веках, вложившихся в освоение богатства казахской земли.

Дается оценка причин взаимной конкуренции иностранных государств и уделяется внимание сильным и слабым позициям. Поскольку Россия в XIX веке стала отставать в экономическом и технологическом развитии, западные страны стали объектом развития капитала. Россия, не сумевшая своими силами освоить природные сырьевые источники казахской земли, находившаяся в подданстве царской России, стремилась освоить этот регион за счет иностранного капитала. Из-за низкого потенциала индустриального развития России, российские предприниматели с целью освоения полезных ископаемых казахской земли, с 60-х годов XIX века создавали горнодобывающие и промышленные предприятия с участием иностранного капитала.

Россия начала продавать богатство горнорудных, нефтеисточников казахской земли иностранным бизнесменам в концессии или по низкой цене, сделав казахскую землю частью хозяйственно-экономической зоны Российской империи.

Ключевые слова: Российская империя, капитал, природные богатства, промышленность, горнодобывающая промышленность, немецкий капитал, английский капитал, совместные предприятия.

M.S. Myrzabekov^{1}, R.S. Myrzabekova², L.T. Kozhakeeva³*

¹Candidate of Historical Sciences, associate professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail:moldahmet1964@gmail.com

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,

²Candidate of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail:myrzabekovaryskeldy@gmail.com

³Doctor of Historical Sciences, professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: kozhakeevalyazzat@qzpu.edu.kz

HISTORY OF ATTRACTION OF GERMAN AND ENGLISH CAPITAL FOR THE DEVELOPMENT OF NATURAL RESOURCES OF THE KAZAKH LAND BY TSARIST RUSSIA (XIX century- early XX century)

Abstract

The article reveals the ways and features of the participation of foreign industrial and banking capital in the development of natural resources of the Kazakh land in the early XIX century and XX century. The authors give a comparative analysis of the capitals of European states, such as England, Germany, which were considered economic, financial, trade and technological centers in the XIX century and XX centuries, invested in the development of the wealth of the Kazakh land. The reasons for mutual competition of foreign states are assessed and attention is paid to strong and weak positions.

Since Russia in the XIX century began to lag behind in economic and technological development, Western countries became the object of capital development. Russia, which was unable to master the natural raw materials of the Kazakh land on its own, which was in the citizenship of tsarist Russia, sought to develop this region at the expense of foreign capital.

Due to the low potential of industrial development in Russia, Russian entrepreneurs have been creating mining and industrial enterprises with the participation of foreign capital in order to develop the minerals of the Kazakh land since the 60s of the XIX century. Russia began to sell the wealth of mining and oil reserves of the Kazakh land to foreign businessmen in concessions or at a low price, making the Kazakh land part of the economic zone of the Russian Empire.

Keywords: Russian Empire, capital, natural resources, industry, mining industry, German capital, English capital, joint ventures.

Кіріспе. XIX ғасырдың 80-90-шы жылдары Батыс Еуропада капитализмнің қарқынды дамуы, империалистік жүйедегі әлсіз буын болып табылатын патшалық Ресейді өз шеңберіне тартып кетті. Экономикалық және технологиялық жағынан арта қалған Ресей – батыс елдерінің капитал шығару нысанына айналды. Патшалық Ресейдің бодандығына түскен қазақ жерінің табиғи шикізат көздері де шетел капиталы көз тіккен басты аймақтардың біріне айналды.

1861 жылы Ресейде басыбайлық құқық жойылғаннан кейін, үкімет қоғамдық-саяси өмірдің бағытын түбегейлі өзгертуді көздеді. Капитализмнің дамуына негіз болатын бірқатар реформаларды іске асыра бастады. Қазақ даласына толығымен өз бақылауын орнату үшін әкімшілік-территориялық,

сот және басқа да реформаларды жүзеге асыруды қолға алды. Ресей империясы осындай әрекеттері арқылы, қазақтың бұрынғы дәстүрлі басқару жүйесінің негізін түбегейлі жоюды мақсат етті.

XIX ғ. екінші жартысында Ресейдің Қазақстанды қосып алу процесінің аяқталуы империяның қазақ өлкесіне қатысты саясатына елеулі өзгерістер енгізді. Патшалық Ресей әскери-отаршылдық әрекеттерімен қазақ жерінен ағылшын ықпалын ығыстырып, Орта Азияға терең бойлап ене бастады. Ресейдің қарқынды дамып келе жатқан өнеркәсібі шикізат көздерін, жұмыс күшін қажет етті. Табиғи ресурстарға, мал шаруашылығы шикізаты – жүн мен теріге бай қазақ өңірі, Ресей кәсіпкерлерінің назарын бұрыннан өзіне аударған болатын.

I Петр тұсында Ресей Қазақстанның шығысындағы Алтай тауларының баурайларын зерттей бастаған. XVIII ғасырдың орта шенінде бұл аймақ «патша ағзамның тікелей қарамағына өтіп, патшаның вотчинасына айналды» [1, 6]. Патшаның рұқсатынсыз Алтайда кен-қазба, ағаш кесу және тағы басқа кәсіпкерлікпен айналысуға тыйым салынды.

XVIII ғасырдың соңғы ширегінде пайдалы кен көздері жағынан бай Риддер полиметалл кешенін салу қолға алынып, 1774 жылы алғашқы өндіріс жұмыстары басталды. 1791 жылы Рязанов кеніші ашылды. Риддер, Рязанов және басқа да кеніштер Романовтар әулетінің иелігіндегі металлургия зауыттарына руда беруші негізгі өндіріс көздеріне айналды. Аталған кеніштерден алынған рудадан күміс алынды. XIX ғасырдың ортасынан бастап, қазақтың жерасты байлығының көптеген түрлері белгілі болды.

Ресей империясы индустрияландыруды 1861 жылдан кейін бастағанымен, бұл процесс шикізат пен ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттаумен ғана шектелді. Ресейдің индустриалдық даму әлеуеті төмен болғандықтан, орыс кәсіпкерлері қазақ жерінің пайдалы қазбаларын игеру мақсатында XIX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап тау-кен және өнеркәсіп кәсіпорындарын шетелдік капиталдың қатысуымен құрды. Ресей, қазақ жерінің тау-кен, мұнай-көздері байлығын шетел іскерлеріне концессияға немесе арзан бағаға сата бастады. Қазақ жерін орыс империясының шаруашылық-экономикалық аймағының бір бөлігіне айналдырды.

Материалдар мен әдістер. Мақалада көтерілген мәселе зерттеушілердің назарын XX ғасырдың басынан өзіне аударғанын байқауға болады. Патшалық Ресейдің Қазақстан жерінің тау-кен және мұнай-көздері байлығының шетел іскерлеріне концессияға берілуін немесе арзан бағаға сатылуын, қазақ жерінің, орыс империясының шаруашылық, экономикалық, аймақтарының маңызды бөлігіне айналғанын В.С. Зив зерттеді [2]. В.С. Зив, Батыс Еуропа елдерінің Ресейге салынған салымдарының бағыты мен сипатын зерттей келе, қазақ жеріндегі табиғи шикізат көздерін игеруде неміс капиталының орнын көрсетіп, оған баға берді.

XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде Англия, Франция, Германия және басқа да еуропалық елдердің Ресей экономикасына өндіріс және банк капиталын салу жолдары мен ерекшеліктерін А.Саттон [3], О.Крипс [4], Ф.Дённингхауз [5], В.Фельденкирхен [6], Л.Галл [7], Г.Хаусманн [8], А. Шветцер [9] зерттеді.

Б.В. Ананьич – қазақ жеріне шетелдік капиталдың ену жолдары мен тәсілдерін зерттей келе, қазақ байлығын игерудегі немістің қаржы капиталын ағылшын, француз және басқа да елдердің капиталымен салыстырып, патшалық Ресей құрамындағы қазақ экономикасында неміс капиталының орны әлсіз болды, - деген қорытынды жасайды [10].

Ресей мен Германияның саяси қатынастарының нашарлауы неміс капиталының патшалық Ресей экономикасына терең орнығуына кері әсерін тигізді. Ресей экономикасының өндіріс салаларына неміс капиталының қатысуы бәсең болғанымен, немістің тауар және қаржы капиталы ағылшын, француз және де өзге еуропалық елдердің осы іспеттес капиталынан анағұрлым көлемді әрі позициясы берік болды. Осы бағытта И.Ф. Гиндин [11], В.П. Ронин [12] зерттеулер жүргізді. Аталған ғалымдар патшалық Ресейдің кеңестік мұрағаттарда сақталынған қаржылық құжаттары негізінде немістің қаржы капиталы мен тауарлары, Ресей нарығында басқа елдердің позициясымен салыстырғанда берік орынды иеленгенін анықтады.

Немістің өндіріс және қаржы капиталының бірінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі Ресей экономикасындағы жағдайы мен салымдарының салалық басымдылығын анықтаған И.М. Гольдштейн [13], В.С. Дякин [14], Н.А. Наниташвили [15], А.С. Аветян [16], П.А. Хромов [17] және Ц.Л. Фридман [18]. Бұл ғалымдар неміс капиталының қазақ жеріндегі орны мен үлес салмағын, белсенділік танытқан салаларын, тәсілдерін, ағылшын, француз капиталымен салыстырғанда бәсең болғандығын анықтайды.

Патшалық Ресейдің экономикасындағы Германияның төмен үлесінің себептерін неміс ғалымы Йоханнес Буркхард талдаған [19]. В.И. Бовыкин [20], П.В. Оль [21], А.К. Ван-дер-Беллен [22], Л.Я. Эвентов [23], А.А. Фурсенко [24], А.Д. Брейтгерман [25] – патшалық Ресейдің экономикасындағы

шетел капиталының белсенді салалары мен көлемін, қазақ байлығын игерудегі орны мен сипатын көрсеткен.

Мақалада қазақ жерінің табиғи шикізат көздерін игеруге қатысқан шетел капиталының ену жолдарын, өсу динамикасын, факторлық сипатын, нәтижесін анықтау үшін, саралау, талдау әдісі, салыстырма-лық тәсіл қолданылды. Неміс тіліндегі құжаттар жинағынан алынған мәліметтер пайдаланылды.

Нәтижелер мен талдаулар. *Пайдалы қазба көздерін ашу кезеңі.* Қазақ жерінің пайдалы қазба көздерін ашу әртүрлі кезеңде жүрді. Күміс, қорғасын өндіруге жарамды Риддер, Рязанов, Ащысай кеніштері ағылшындардың қатысуымен ашылды. Орыс көпестері де қазақ жерінің пайдалы қазба көздерін ашып, иеленуге ұмтылыстар жасады. Мысалы, екінші гильдиядағы көпес И. Ушаков жергілікті халықтан алынған мәліметтерге сүйене отырып, қазіргі Жезқазған, Успенск жез кеніштерін және Қарағанды, Саранск таскөмір көздерін ашқан.

XIX ғасырдың аяғында Транссібір темір жолы құрылысының басталуымен Қазақстанның солтүстік-шығыс бөлігіндегі әлі де ашылмаған таскөмір кеніштерін ашу және барлау жұмыстары бұрынғыдан әлдеқайда қарқынды жүргізіле бастады. Осы уақыт аралығында ашық тәсілмен өндірілетін Екібастұз көмір кеніші ашылды.

Жерасты байлығымен қатар, малшаруашылығы өнімдері шетел және орыс кәсіпкерлерінің пайда табу көзінің біріне айналды. Бұл салада, басқа шетелдік кәсіпкерлермен салыстырғанда неміс кәсіпкерлері белсенді әрекет етті. 1908 жылдың 30-шы сәуірінде Германияның Мәскеудегі консулы Колхаас империялық вице-канцлер, князь фон Бюловқа жолдаған хатында: «Қазақ даласының жерасты байлығын иелену мүмкіндігіне қол жеткізе алмаған неміс саудагерлері, орыс көпестерінің қазақтардан әкелген жүн, тері және тағы да басқа өнімдерін сатып алуға мәжбүр болып отыр», - деп мәлімдейді [26, 161].

Орыс және шетел капиталының қазақ даласына біртіндеп енуі, қазақ жерін жалпы ресейлік нарықтың шикізат және сауда аймағына айналдырды. Шетел капиталы патшалық самодержавиялық режимге арқа сүйей отырып, қазақ даласының маңызды шикізат салаларына терең бойлай түсті. Пайдалы қазбаларға бай кеніштер арзан бағамен шетелдік кәсіпкерлерге сатылды. Мысалы, француз-ағылшын капиталистері шикізатқа бай Спасск-Успен, Атбасар жез кеніштерін, Риддер полиметалл кенішін, Қарағанды және Екібастұз таскөмір шахталарын, Ембідегі бірқатар мұнай көздерін, небәрі мың рубльге сатып алды.

Сонымен қатар, патшалық Ресей арқылы, қазақ жерінің байлығын игеруге ұмтылған шетелдік кәсіпкерлерді орыс үкіметі де қолдап отырды. Қазақ даласындағы шетел капиталының үлес салмағы әсіресе, тау-кен өндірісінде айтарлықтай жоғары болды. Жерасты байлығын өндіру саласындағы негізгі жұмыс күші жергілікті қазақтар болды. Орыстардан алғашқы жұмысшылар крепостнойлар арасынан алынды. 1857 жылы олардың саны 27, ал қазақтар 25 адам болды. 1862 жылы Ресейден – 74 жұмысшы, қазақтар – 117. 1879 жылы 245 кеншінің ішінде қазақтар 196 адамды құраса, 1885 жылы қазақтар 238 адамға өсті. Успен кеншіінде 170 кенші жұмыс істеді, оның ішінде 164 қазақ (96%) болды. Қарағанды кеншіінде 522 адам жұмыс істеді, оның ішінде 496 қазақ (95%) болды. Спасск зауытында жұмысшылар саны 202, оның 143-і қазақтар (71%) [26, 48].

1904 жылы Успен, Спасск және Қарағанды шахталары француздарға сатылды, олар бірден барлық көмір шахталарын, Успен кеніштерін және мыс балқыту зауытын ағылшындарға қайта сатты. 1904 жылы қыркүйекте Қарағанды мен Спасскіге алты ағылшын және америкалық инженер келді. 1904 жылы қазанда америкалық инженер былай деп хабарлады: «1300 адам жұмысқа алынды, мердігерлермен бірге 2500-дей болады. Көмір мен руданы тасымалдау үшін бізде 500 вагон және 1000 өгіз бар, ал қыста 600 түйе болады». Мердігерлер өгіз бен түйеге мінген тасымалдаушылар қазақтар болды, олардың саны 1000-нан астам адам болды. 1914-1916 жылдары Спасскіде 3000 адам өмір сүрді, оның 1500-і қазақ, 300-і орыс болды [26, 59].

Орыс капитализмінің кең ауқымда дамуы, оның Қазақстанға енуі, шикізаттың бай көздерін пайдалануы, нарықтың кеңеюі банк филиалдары мен несие мекемелерінің кең желісін құрумен қатар жүрді.

Сонымен бірге, шетел кәсіпкерлері құрамына орыс кәсіпкерлері кірген аралас компаниялар құрып, оларға құқықтық жағынан бірқатар жеңілдіктер мен қолдаулар көрсетіп, бәсекелес елдердің капиталы мен тауарларын орыс нарығынан біртіндеп ығыстыра бастады.

Осындай жағдайда, Ресей отарына айналған қазақтың жерасты байлығы орыс капиталистерімен қатар, ағылшын, француз, неміс капиталистерінің де көз тіккен аймағына айналды. Спасск-Успен, Атбасар мыс, Риддер шахталары, Қарағанды және Екібастұз көмір кеніштері және басқа да бірқатар мұнай кен орындары шетелдіктерге Ресей кәсіпкерлерінің делдалдығымен сатылды. Германия, Бельгия, Швеция сияқты мемлекеттер «Спасск мыс кендері» акционерлік қоғамының иелері болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтың тау-кен, көмір және мұнай көздерін игеру үшін шетел капиталистері бәсекеге түсіп, XIX ғасырдың 70-80-шы жылдары қазақ жерінің табиғи байлығын игеру айтарлықтай қарқынды дами бастады. Патшалық Ресей болса, Батыс елдерінен технологиялық, экономи-калық тұрғыда артта қалғандықтан, қазақ жерінің байлығын игеруге ұмтылған шетел капиталына кедергі бола алмады. Ресейдегі шетел капиталының үлес салмағы мен ықпалының үздіксіз өсуі, Батыс Еуропа елдеріне қаржылық тәуелділікті арттыра түсті. Шикізат көздерін иемдену үшін дамыған елдер арасында астыртын, кейде ашық күрес жүрді.

Ресей – 1861 жылдан бастап тау-кен өнеркәсіп саласына шетел инвестициясын тарта бастады. Себебі, патшалық Ресейдің технологиялық және экономикалық артта қалуына байланысты, тау-кен жұмыстарын өз бетінше жүргізу мүмкіндігі шектеулі болды. Алғашқы кезде шетел капиталы, қаражат жағынан қиындыққа ұшыраған кәсіпорындарды сатып алу немесе акционерлік қоғамдар құру жолымен мақсатына жетіп отырды.

XX ғасырдың басында қазақ даласындағы түсті металл, көмір, мұнай өндірісі түгел шетел капиталының қолына өтті. Қазан төңкерісінің қарсаңында қазақ жеріндегі өндірістерде жұмыс істеу үшін құрылған акционерлік қоғамдардың номнальды капиталының жалпы көлемі «110 миллион рубльді құраған. Оның $\frac{3}{4}$ шетел капиталистерінің үлесінде, $\frac{1}{4}$ орыс капиталистерінің қолында болған» [1, 31].

Қазақ жерінің мұнайын өңдеу тарихы. Қазақ жеріндегі мұнайды өңдеу XIX ғасырда басталды. АҚШ-тың, Англияның, Францияның, Германияның, Италияның, Голландияның және Жапонияның ірі қаржы магнаттары алғашқыда ұлттық, кейіннен дүниежүзілік ауқымда мұнай көздері мен мұнай өнімдерін сату нарықтарын басып алу үшін белсенді күрес жүргізді. XX ғасырдың басында шетел капиталы Қазақстандағы Ембі-Орал ауданындағы мұнай көздерін игеруге кірісті.

Ембі ауданында орыс мұнай компанияларымен бірге шетел кәсіпкерлерінің орасан зор капиталы мен мекемелері шоғырланды. Орал-Ембі мұнайын игеру басталғанда, шетел мұнай өңдеу қоғамдарымен қатар, немістің «Ағайынды Нобельдер серіктестігі» де қазақ жерінің мұнайынан өз үлесін алды.

Жалпы, қазақтар Каспий бойындағы аудандарда жердің бетіне мұнайдың шығып жатқан бөлігін пайдалана білген. Оны Батыс Қазақстан жерінде «Майқұдық», «Майкөл» және басқа да осы іспеттес атаулардың пайда болуынан көруге болады.

XIX ғасырдың орта шенінде Каспий бойы және Орал-Ембі аудандары геофизикалық жағынан зерттеле басталды. Зерттеу нәтижесінде «қазақ жерінің жерасты байлығы туралы мәлімет беретін инженер Кирпичниковтың, геологтар Новоковский мен Ижицкийдің және тағы басқа зерттеушілердің еңбектері пайда болды» [1,34]. Олар аталмыш аудандардың табиғи географиялық жағдайларын зерттей отырып, ауданның мұнай көздері мен ерекшелігі туралы алғашқы мәліметтерді берді.

1892-1894 жылдар аралығында И.Лебедев пен отставкадағы штабс-капитан Н.Леман сияқты кәсіпкерлерлер Қарашұңғыл жазығында, мұнайдың жердің бетіне шығып жатқанына көңіл бөліп, құнды мәліметтер берген. И.Лебедевтің мәліметтері орыс іскерлері тарапынан жауапсыз қалған соң, ол бұл жердің байлығын өздігінше игеруге әрекет жасайды. Ақырында қыруар шығынға ұшыраған И. Лебедев, бұл жерлерді отставкадағы штабс-капитан Н. Леманға 26000 рубльге сатты. Бұл жерлердің мұнайға бай екендігіне көзі жеткен Н. Леман, Ембіде ең алғашқы мұнай компаниясын құрады. Оның «Леманн және К°» мекемесі үш жыл бойы Атыраудың алты облысында және Орал облысының (қазіргі Батыс Қазақстан облысы) Калмыков уездігінде барлау және мұнай өндіру құқығына ие болды.

1907 жылдан бастап Н.Леманн ағылшындармен, кейіннен швейцар-неміс синдикатындағы капиталистермен бұл жерлерді концессияға сату туралы келіссөздер жүргізді. Бұған қызыққан ағылшындар Орал-Ембі ауданына өз мамандарын жібереді. «Ауданның өндірістік болашағының зор екендігіне көздері жеткен ағылшындар Леманнан концессияға деген құқықты сатып ала отырып, шетел кәсіпкерлері арасында қазақ даласындағы ең алғашқы шетелдік «Орал-Каспий мұнай қоғамы» деген мекеме құрады.

Патшалық Ресей тұсындағы ағылшын капиталының қазақ жерінің мұнай өндірісіне ену ерекшелігіне және оның даму жолдарына назар аударған зерттеушілер, «Ағылшындар Орал-Ембі ауданында әртүрлі жолдармен әрекет жасады. Біріншіден, ағылшындар өз алдына дербес акционерлік компаниялар құрды. Екіншіден, сол жердегі мұнай өндірумен айналысатын орыс қоғамдарымен капитал біріктіру арқылы барлау және мұнай өндіру жұмыстарында жеңіл әрі тиімді өкілеттіктер алу арқылы неміс, швед, француз капиталистеріне қарағанда ұтымды жағдайларды иеленді. Үшіншіден, орыс акционерлік ұйымдарын үлестік қатысу арқылы өз мүдделеріне пайдаланды», - деп жазады [1, 136].

1912 жылдың жаз айларында ағылшындар Орал облысында мұнай іздеу, өндіру, өңдеу және мұнай өнімдерімен сауда жасау мақсатында «Ембі» акционерлік қоғамын құрды. Осы қоғам арқылы немістердің «Ағайынды Нобельдер» серіктестігі қазақ жеріндегі мұнай өндіру ісіне араласа бастайды. Алғашында бұл акционерлік қоғамның негізгі капиталы «6 миллион рубль болса, оның 2 миллион 500

мыңы ағылшындар үлесінде болған» [10, 151]. «Ағайынды Нобельдер» серіктерстігі біртіндеп осы қоғамның негізгі акция ұстаушылары ретінде алға суырылып шықты. «Ағайынды Нобельдер» серіктестігі «Ембі» акционерлік қоғамының барлық акциясының 42,5 пайызын иемденді. Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Ресейде «антигермандық» көңіл-күй күшейіп, «Ағайынды Нобельдер» серіктестігі «Ембі АҚ» деген атауға ауыстырылды.

Патшалық Ресей арқылы қазақ даласының байлығын игеруге ұмтылған шетел капиталының үлес салмағын салыстырып көрейік.

Германияның үлесі. XIX ғасырдың соңғы ширегіне дейін Ресейдегі шетел капиталы арасында бірінші орынды немістер иеленді, дегенмен, ғасырдың соңына қарай жағдай өзгерді. XIX ғасырдың 90-шы жылдарындағы Германия жүргізіп отырған протекционистік саясат салдарынан екі ел арасындағы экономикалық қатынастар нашарлап, Ресейдегі неміс капиталы күрт қысқарды.

Ресейге бағытталған капиталдың мақсатын патшалық Ресеймен қарым-қатынас сипаты анықтады. Мысалы, Ресей нарығында, Англия, Франция кәсіпкерлері мен мемлекеттік концессияларына, несиелері мен тауарларына Германия, Австро-Венгрия сияқты елдерінің капиталымен салыстырғанда, бірқатар жеңілдіктер жасалынды.

Осы орайда, Германияның Ресей империясындағы вице-консулы Траутман, 1911 жылдың 2-ші желтоқсанда Берлин қаласында неміс сыртқы істер министрлігінің жетекші қызметкерлерінің алдында жасаған құпия баяндамасында: «Қазіргі кезеңде Ресей өндірісінің айтарлықтай бөлігі ағылшын, француз, америка іскерлерінің қолында, атап айтқанда, америка кәсіпкерлері мұнай өндірісін қолдарына алған, ал ағылшындар мен француздар алтын мыс, қорғасын, жез өндірісін ұстап отыр», - деп мәлімдейді [26, 30].

Германия өз тарапынан Ресей үшін Берлиндегі құнды қағаздар биржасындағы заёмдарды жапты. Тығырықтан шығуды іздеген орыс іскерлері өздерінің құнды қағаздары мен бағалы заттарын біртіндеп Париж биржасына ойыстыра бастады.

Неміс капиталистері ағылшын, француз капиталының алдында өз дәрменсіздігін мойындап, қарап отырған жоқ, қазақ жерінің байлығын игеру мақсатында құрылған бірқатар «Spassk Industries Maining» сияқты ірі акционерлік қоғамның акцияларын иеленді. Еуропадағы құнды қағаздар биржасы арқылы неміс капиталистері ағылшын, француз капиталистерімен бірге отырып, қазақ жерінің байлығын игеруге тікелей араласпағанымен, сол елдердің компаниялары мен акционерлік қоғамдарының құрылтайшылары ретінде айтарлықтай белсенділік танытты.

Ресейдің неміс капиталына қарсы қойылған шектеулерін айналып өту үшін, немістің саудагерлері мен кәсіпкерлері орыс азаматтығын қабылдады. Неміс заңы екінші азаматтық алуға рұқсат бергендіктен, Германиядан шыққан саудагерлер мен кәсіпкерлер арасында бұл үрдіс кең тарады. Орыс азаматтығын алған неміс кәсіпкерлері мен саудагерлері кез-келген территорияда емін-еркін жүріп-тұрды, кәсіпорын-дарды сатып алу, саудамен айналысу үшін төлейтін салықтың көбінен босатылды, шенеуніктердің тарапынан болатын қысымнан жеңілдіктермен құтылып отырды. Осындай фактілер бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде, яғни 1914-1918 жылдар аралығында кең орын алды. Мысалы, патшалық Ресей арқылы қазақ жеріне келіп, тұрақтап қалған ағайынды Эмерик, Зуккер және олардың ұрпақтары сияқты «орыс немістері» Орал және Торғай облыстарында пайдалы қазбаларды өңдеумен айналысты.

Жалпы, неміс кәсіпкерлері қазақ даласында мал өнімдерін (ішек-қарын, жүн) өңдеу саласында белсенділік танытты. Себебі, XIX ғасырдың 80-90-шы жылдары Ресей мен Қазақстанда мал өнімдерін өңдеу мүлде іске асырылмаған. Қазақтар ішектің ең жарамдысын тек қана тері илеу, қазы айналдыруда пайдаланған. Ал Ресейде бұл өнімдер өз қолданысын таба білмеген. Осыны байқаған неміс кәсіпкерлері – Г.Дюрмшмидт, Ф.Фюрле, Л.Зальма мал өнімдерін Ресейде арзан бағамен сатып алса, бұндай шикізаттың түрін Қазақстан мен Сібірден тегін жинап алып отырған.

Неміс капиталының Ресей экономикасына енуінің тағы бір жолы, ағылшындар құрған акционерлік қоғамдар арқылы жүзеге асырылды. Неміс капиталистері Қазақстандағы ағылшындар мен орыстар құрған акционерлік қоғамдарға өз капиталдарын орналастыра отырып, кейбір жағдайларда акциялардың басым бөлігін ұстаушылар болды. Мысалы, Спасск қоғамының акцияларын ұстаушылардың қатарында ағылшын капиталистерімен бірге Берлиндік миллионер К.Киннді атауға болады. Спасск акционерлік қоғамында Лондон-Ливерпуль коммерциялық банкі, Дрезден және Дойче банктерінің акциялық капиталдарының үлесі айтарлықтай көлемді болған. Мысалы, Спасск акционерлік қоғамының қаржы жағынан демеушілері болып табылатын орыстың «Құрама» банкіндегі шетелдік акциялық капиталдың жалпы көлемі 40 миллион рубльді құраса, оның 1 миллионы немістердің, 18 миллионы француздардың, 0,5 миллионы ағылшындардың, ал қалған 0,5 миллионы басқа мемлекет банктерінің үлесінде болған [1,40]. Неміс капиталының белсенділігі, әсіресе, Сібір сауда

банкінде жоғары болды. Аталған банктегі шетелдік акцияның жалпы көлемі 8 миллион 800 мың рубльді құраған. Оның 4 миллион 200 мыңы француздарға, 4 миллион 500 мыңы ағылшындарға тиесілі болған [11, 241].

Дегенмен, Ресейдің Азиялық бөлігінде неміс капиалының ықпалы мен қатысу дәрежесі Англия және Франция капиталдарымен салыстырғанда әлдеқайда төмен болды.

Ағылшын капиталының үлесі. XX ғасырдың алғашқы онжылдығында ағылшын капиталының үстем жағдайды иеленгенін байқауға болады. Бұның бірқатар экономикалық және саяси себептері болды. Ресей мен Англия арасындағы саяси климаттың қолайлығы екі ел арасындағы қаржы, сауда қатынастарының жандануына алып келді. Ресейдің Антанта одағына кіруіне орай, ағылшын заёмдары орыс үкіметіне тиімді төменгі пайызбен сатылды. Ресей игермеген аймақтарда жаңа кәсіпорындар құру, қаржылай қиындықтарға тап болған ескі кәсіпорындарды сатып алу арқылы жүргізу – Британ капиталының Ресейге енуінің ерекшелігін құрады. Ресей нарығына еніп алған, ағылшындар, қазақтың жерасты байлығын иемденуді жоспарлай бастады.

Бұл жөнінде Германияның Мәскеудегі вице-консулы доктор Траутман баяндамасында: «ағылшындар орыстың Орта Азия жеріндегі мыс, мырыш, қорғасын, жез, мұнай сияқты пайдалы қазбаларына назар аударуда және неміс капиталы үшін бұл салаларда тікелей салымдар арқылы пайда табу мүмкіндіктері шектеулі», – деп мәлімдейді [30, 162]. Мұндағы Траутман «орыстың Орта Азиясы» деп отырған географиялық атау, сол кездегі Ресей империясының бұғауына түскен қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен жерлерінің сол кездегі атауын білдіреді. Траутманның баяндамасында атап көрсетілген Атбасар, Ақмола, Спасск, Ор, Ащысай деген топонимикалық атауларынан, шетелдік капиталдың қазақ жерінің байлығын кең көлемде игеруге тырысқанын көруге болады.

Британ империясының «орыстың Орта Азия» аймағын жанталаса игере бастауының экономикалық себептерімен қатар, саяси себептері де болды. Саяси себептердің мазмұны – «ағылшын тәжінің інжу-маржаны аталған Үндістанға, сондай-ақ, Ауғанстан мен Иранға іргелес орналасуымен байланысты болды. Ағылшын үкіметі Үндістан, Ауғанстан, Иранды отарлауда Орта Азияны өзінің тірек пунктіне айналдыруды көздеді». XX ғасырдың басында теңіз державасы ретінде танылған Ұлыбритания империясы өзінің дәстүрлі одақтасы Франциямен бірлесе отырып, отарлық экспансиясын белсенді түрде жүргізді.

Қорытынды. XIX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап Ресей кәсіпкерлері шетелдік капиталдың қатысуымен қазақ жерінің пайдалы қазбаларын игеру мақсатында тау-кен саласында кәсіпорындар құрды. XIX ғасырдың 70-80-шы жылдары қазақ жерінің табиғи байлығын игеру айтарлықтай қарқынды дамыды. Қазақтың тау-кен, көмір және мұнай өнеркәсібі шетелдік капиталистердің нысанына айналды.

XIX ғасырдың орта шенінен XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін Англия, Франция, Германия Ресей экономикасына банк капиталын салу арқылы араласты. Қазақ жерінің тау-кен және мұнай көздері байлығын шетел іскерлеріне концессияға немесе арзан бағаға патшалық Ресейдің сатуы, қазақ жерін орыс империясының шаруашылық, экономикалық, аймақтарының біріне айналдырды.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде орыс капиталистерімен қатар, ағылшын, неміс капиталистері қазақ даласының жерасты байлығына назар аударды. Ресейдің Батыс Еуропа мемлекеттерінен технологиялық, экономикалық тұрғыда артта қалғандығы қазақ жерінің байлығын игеруде шетел капиталының енуіне өте қолайлы жағдай тудырды.

Патшалық Ресеймен қарым-қатынасының сипатына қарай, Ресейге бағытталған капиталдың мақсаты да әртүрлі болды. Мысалы, бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Ресеймен әскери және саяси одақ жасап үлгерген Англия мен Франция сияқты елдердің кәсіпкерлері мен мемлекеттік концессиялары, несиелері мен тауарлары Ресей нарығында Германия сияқты Үштік одақ мүшелерінің капиталдары мен тауарларына қарағанда бірқатар жеңілдіктерге ие болды.

Қазақ жерінің байлығын игеруге орыс капиталы мен шетелдік капитал белсенді қатысқанымен, негізгі жұмыс күші жергілікті қазақтар болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Фридман Ц.Л. *Иностранный капитал в дореволюционном Казахстане.* – Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. – 144 с.
2. Зив В.С. *Иностранный капитал в русской горнозаводской промышленности.* – Петроград: Редакция периодических изданий Министерства финансов, 1917. – 132 с.; Зив В.С. *Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях.* – Петроград: Редакция периодических изданий Министерства финансов, 1915. – 104 с.
3. Sutton E. *Wall Street and the Bolshevik Revolution.* – М.: Russian idea, 2005. – 398 p.
4. Crisp O. *Studies in the Russian Economy Before 1914.* – London: Macmillan, 1976. – p. 12.

5. Doënnindhaus V. *Revolution, Reform und Krieg. Die Deutschen an der Volga im Ausgehenden Zarenreich*. – Essen: 2002. – 315 s.
6. Feldenkirchen W. *Die Firma Siemens im Russischen Reich vor 1914. // Deutsche Unternehmen und Unternehmer im Russischen Reich im 19. und fruhen 20 Jahrhundert*. Essen: 1998. –167-188 s.
7. Gall L. *Krupp im 20. Jahrhundert. Die Geschichtedes Unternehmens vom Ersten Weltkrieg bis zur Grundung der Stiftung*. – Siedler Verlag. – Berlin.: 2002. – 245 s.
8. Haussmann G. *Geutsche Kaufleute und Unternehmer im Wirtschaftsleben Odessas am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Deutsche Unternehmen und Unternehmer im Russischen Reich im 19. Und fruhen 20 Jahrhundert*. – Essen.: 1998. – 540 s.
9. Swetzer A. *Foreign Investment and Economic Development in Tsarist Russia*. – London, 1996. – URL:https://doi.org/10.1007/978-1-349-24892-6_2
10. Ананьич Б.В. *Россия и международный капитал 1897-1914*. – Л.: Наука, 1970. – 315 с.
11. Гиндин И.Ф. *Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России. Под ред. Академика С.Г. Струмилина*. – М.: Госфиниздат, 1948. – 454 с.; Гиндин И.Ф. *Государственный банк и экономическая политика царского правительства 1861-1892 годы*. – М.: Госфиниздат, 1960. – 414 с.
12. Ронин В.П. *Иностранный капитал и русские коммерческие банки*. – М.: Изд. Ком. Ун-та им. Свердлова, 1926. – 144 с.
13. Гольдштейн И.М. *Война, русско-германский торговый договор и следует ли России быть «колонией» Германии*. – Москва : типо-литография Русского товарищества печатного и издательского дела, 1915.
14. Дякин В.С. *Германские капиталы в России: Электроиндустрия и электротранспорт*. – Л.: Наука, 1971. – 287 с.
15. Наниташвили Н.А. *Германский капитал в Закавказье. Деятельность фирмы «Сименс и Гальске». 1860-1917 гг.* Тбилиси: Из-во Акад. наук Грузинской ССР, 1982. – 712 с.
16. Аветян А. С. *Русско-германские дипломатические отношения накануне первой мировой войны, 1910-1914*. – Москва: Наука, 1985. – 287 с.
17. Хромов П.А. *Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России*. – М.: Высшая школа, 1982. – 240 с.
18. Фридман Ц.Л. *Иностранный капитал в дореволюционном Казахстане*. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. –144 с.
19. Burkhardt J. *Der Dreissigjarige Krieg. Scheidewege der Deutschen Geschichte*. – Frankfurt, 1992. – 307 s.
20. Бовыкин В.И. *Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны*. – М., РОССПЭН, 2001. – 320 с.
21. Оль П.В. *Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России*. – Л.: МФ, 1925. – 35 с.
22. Ван-дер-Беллен А.К. *Риддерское свинцово-цинковое дело*. М.: Цветмет, 1923. – 183 с.
23. Эвентов Л.Я. *Иностранные капиталы в русской промышленности*. – М.-Л.: Красный пролетарий, 1938. – 104 с.
24. Фурсенко А.А. *Нефтяные тресты и мировая политика 1880-е годы-1918 г.* М.: Наука, 1965. – 497 с.
25. Бреттерманн А.К. *Медная промышленность России и мировой рынок*. М.: Издание Академии Наук СССР, 1922. – 136.
26. *Deutsch-russische Wirtschaftsbeziehungen, 1906-1914. Dokumente*. – Berlin, 1991. – S.30.

References:

1. Fridman TS.L. *Inostranny kapital v dorevolyutsionnom Kazakhstane*. – Alma-Ata: Kazgosizdat, 1960. – 144 с.
2. Ziv V.S. *Inostranny kapital v russkoy gornozavodskoy promyshlennosti*. – Petrograd: Redaktsiya periodicheskikh izdaniy Ministerstva finansov, 1917. – 132 s.; Ziv V.S. *Inostrannyye kapitally v russkikh aktsionnykh predpriyatiyakh*. – Petrograd: Redaktsiya periodicheskikh izdaniy Ministerstva finansov, 1915. – 104 s.
3. Sutton E. *Wall Street and the Bolshevik Revolution*. – М.: Russian idea, 2005. – 398 p.
4. Crisp O. *Studies in the Russian Economy Before 1914*. – London: Macmillan, 1976. – p. 12.
5. Doënnindhaus V. *Revolution, Reform und Krieg. Die Deutschen an der Volga im Ausgehenden Zarenreich*. – Essen: 2002. – 315 s.

6. Feldenkirchen W. *Die Firma Siemens im Russischen Reich vor 1914. // Deutsche Unternehmen und Unternehmer im Russischen Reich im 19. Und fruhen 20 Jahrhundert.* Essen: 1998. –167-188 s.
7. Gall L. *Krupp im 20. Jahrhundert. Die Geschichtedes Unternehmens vom Ersten Weltkrieg bis zur Grundung der Stiftung.* – Siedler Verlag. – Berlin.: 2002. – 245 s.
8. Haussmann G. *Geutsche Kaufleute und Unternehmer im Wirtschaftsleben Odessas am Ende des 19. Und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Deutsche Unternehmen und Unternehmer im Russischen Reich im 19. Und fruhen 20 Jahrhundert.* – Essen.: 1998. – 540 s.
9. Swetzer A. *Foreign Investment and Economic Development in Tsarist Russia.* – London, 1996. – URL:https://doi.org/10.1007/978-1-349-24892-6_2
- 10 Anan'ich B.V. *Rossiya i mezhdunarodnyy kapital 1897-1914.* – L.: Nauka, 1970. – 315 s.
11. Gindin I.F. *Russkiye kommercheskiye banki. Iz istorii finansovogo kapitala v Rossii. Pod red. Akademika S.G. Strumilina.* – M.: Gosfinizdat, 1948. – 454 s.; Gindin I.F. *Gosudarstvennyy bank i ekonomicheskaya politika tsarskogo pravitel'stva 1861-1892 gody.* – M.: Gosfinizdat, 1960. – 414 s.
12. Ronin V.P. *Inostrannyy kapital i russkiye kommercheskiye banki.* – M.: Izd. Kom. Un-ta im. Sverdlova, 1926. – 144 s.
13. Gol'dshteyn I.M. *Voyna, russko-germanskiy torgovyy dogovor i sleduyet li Rossii byt' «koloniyey» Germanii.* – Moskva: tipo-litografiya Russkogo tovarishchestva pechatnogo i izdatel'skogo dela, 1915.
14. Dyakin V.S. *Germankiye kapitaly v Rossii: Elektroindustriya i elektrotransport.* – L.: Nauka, 1971. – 287 s.
15. Nanitashvili N.A. *Germankiy kapital v Zakavkaz'ye. Deyatel'nost' firmy «Simens i Gal'ske». 1860-1917 gg.* Tbilisi: Iz-vo Akad. nauk Gruzinskoy SSR, 1982. – 712 s.
16. Avetyan A. S. *Russko-germanskiye diplomaticheskiye otnosheniya nakanune pervoy mirovoy voyny, 1910-1914.* – Moskva: Nauka, 1985. – 287 s.
17. Khromov P.A. *Ekonomicheskaya istoriya SSSR. Period promyshlennogo i monopolisticheskogo kapitalizma v Rossii.* – M.: Vysshaya shkola, 1982. – 240 s.
18. Fridman TS.L. *Inostrannyy kapital v dorevolutsionnom Kazakhstane.* – Alma-Ata: Kazgosizdat, 1960. –144 c.
19. Burkkhardt Dzh. *Tritsatiletnyaya voyna. Perekrestok nemetskoy istorii.* – Frankfurt, 1992. – 307 s.
20. Bovykin V.I. *Finansovyy kapital v Rossii nakanune Pervoy mirovoy voyny.* – M., ROSSPEN, 2001. – 320 s.
21. Ol' P.V. *Inostrannyye kapitaly v narodnom khozyaystve dovoyennoy Rossii.* – L.: MF, 1925. – 35 s.
22. Van-der-Bellen A.K. *Ridderskoye svintsovo-tsinkovoye delo.* M.: Tsvemet, 1923. – 183 s.
23. Eventov L.YA. *Inostrannyye kapitaly v russkoy promyshlennosti.* – M.-L.: Krasnyy proletariy, 1938. – 104 s.
24. Fursenko A.A. *Neftyanyye tresty i mirovaya politika 1880-ye gody-1918 g.* M.: Nauka, 1965. – 497 s.
25. Brettermann A.K. *Mednaya promyshlennost' Rossii i mirovoy rynek.* M.: Izdaniye Akademii Nauk SSSR, 1922. – 136.
26. *Deutsch-russische Wirtschaftsbeziehungen, 1906-1914. Dokumente.* – Berlin, 1991. – S.30.